

Валерій Васильєв (Київ)

**ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ С.КУЛЬЧИЦЬКОГО НА ГОЛОД
1932–1933 рр. У КОНТЕКСТІ НОВІТНІХ ТЕНДЕНЦІЙ
УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ**

Однією з найбільш серйозних проблем у наукових дослідженнях українських істориків впродовж останніх двох десятиліть є голодомор 1932–1933 рр. Це не випадково, адже жахлива трагедія, що ретельно замовчувалась комуністичною владою, була величезною гуманітарною катастрофою в історії Європи та усього світу. Наприкінці 1980-х рр. тема голоду перетворилася на вагомий чинник політико-ідеологічної боротьби в Україні, актуалізувала історичну свідомість українського суспільства. Відтоді з'явилася можливість об'єктивного та усебічного аналізу голодомору.

Активну участь в ініціюванні наукових студій з цієї проблематики брав С.Кульчицький, який восени 1986 р. увійшов до складу утвореної політбюро ЦК КП України комісії, метою якої була протидія інформації щодо голоду 1932–1933 рр. Справа полягала в тому, що над проблематикою голоду почала працювати комісія конгресу США, дослідницьку групу якої очолював Дж. Мейс. Наприкінці 1986 р. відомий історик Р.Конквест надрукував книгу «Жнива скорботи: радянська колективізація та терор голодом». Завдяки високому науковому рівню дослідження замовчувана не тільки в СРСР, але й на Заході проблема набула міжнародного розголосу.

Тодішнє керівництво України розглядало офіційне визнання голоду 1932–1933 рр. як серйозний політичний крок. У грудні 1987 р. перший секретар ЦК КПУ і член політбюро ЦК КПРС В.Щербицький змушений був у доповіді, присвяченій 70-річчю утворення радянської України, вимовити слово «голод», пояснивши його поганими кліматичними умовами. Він порушив більше ніж п'ятдесятирічне табу на визнання наявності голоду.

На той час у ЦК КП України вже надійшла аналітична записка С.Кульчицького про голод, складена вченим після багатьох місяців дослідження архівних матеріалів. На початку 1988 р. «Український історичний журнал» («УІЖ») дістав дозвіл надрукувати записку у вигляді статті¹. Після визнання В.Щербицького розпочалося вивчення цієї «білої плями». Нині кількість публікацій обчислюється тисячами².

Метою даної статті є спроба дослідити еволюцію поглядів С.Кульчицького на голод 1932–1933 рр. у контексті розвитку вітчизняної історичної думки. Фокус аналізу зосереджується на когнітивному підході у дослідженнях вченого, реконструкції його наукових поглядів та уявлень, що мають значний вплив на історіографію.

Наприкінці існування СРСР, у 1990 р. ЦК КП України у спеціальній постанові дав політичну оцінку голоду, як справжньої трагедії народу. Вказувалося, що

причиною його була не посуха, а злочинний курс Сталіна та його найближчого оточення (В.Молотов, Л.Каганович) стосовно селянства. Засуджувалась безпринципна політика комуністичного керівництва України (С.Косіор, В.Чубар) у проведенні хлібозаготівель. Ця постанова зробила можливою видання збірника архівних документів «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів»³. Публікація супроводжувалася коментарями вчених, які аналізували політику керівництва Компартії, її наслідки для сільського господарства, демографічні втрати України від голоду.

Цю останню проблему у книзі висвітлив С.Кульчицький. На той час він обробляв статистичні матеріали, які стали доступними, і зробив висновок що прямі демографічні втрати в Україні досягли 3,5 млн. осіб. Водночас автор відзначив, що у республіці відбувалися недостатньо вивчені міграційні процеси, які могли вплинути на цю цифру⁴.

У вказаному вище збірнику дослідник також оцінив непрямі втрати населення (падіння народжуваності внаслідок голоду) і назвав цифру загальних втрат – до 5 млн. осіб⁵.

Суттєве значення для подальших наукових пошуків вченого мала зустріч з Дж. Мейсом, який у 1990 р. вперше приїхав в Україну. Він передав С.Кульчицькому комп'ютерну роздруківку 206 свідчень про голод 1932–1933 рр., зібраних комісією США, і виступив на міжнародному симпозіумі «Голодомор – 1933» у Києві.

У межах цього першого в Україні наукового форуму, де розглядалися проблеми голоду, багато політиків, громадських діячів, письменників піддали критиці вітчизняних істориків за їхню нерішучість в оцінці голоду. Праця симпозіуму закінчилась ухваленням документу, в якому голод 1932–1933 рр. кваліфікували як геноцид українського народу.

С.Кульчицький продовжував досліджувати феномен голоду. У 1991 р. він видав монографію «Ціна великого перелому», де йшлося про голод 1932–1933 рр.⁶. Вчений і далі вважав, що головною причиною голоду була відмова від лєнінських принципів здійснення реформ у сільському господарстві, ініційована Сталіним насильницька колективізація, що призвела до створення нежиттєздатної колгоспної системи. Намагаючись виправити ситуацію, керівництво Компартії посилювало репресії проти селян, застосувало продрозкладку. Це викликало голодомор. Останнє слово з'явилося у тексті книги не випадково. Воно схоже на слово «голод», але в українській мові означає спеціально організований масштабний голод, штучно викликаний владою. Історик запропонував розрізняти голод 1932 р. від голоду 1933 р., підкреслив, що вони – різні явища.

Більш докладно свої погляди С.Кульчицький виклав у колективній монографії «Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки». Він вказував, що необхідно об'єднати усвідомлення голоду як непередбачуваного наслідку економічної катастрофи з поглядами на нього, як кінцеву мету дій комуністичної влади. Тоді виникне цілісна картина.

Першопричиною голоду вчений вважав економічний колапс, що охопив СРСР через спробу замінити товарно-грошові відносини прямим продуктообміном, форсованою колективізацією. Як наслідок, відбулась стрімка деградація сільськогосподарського виробництва, зникла трудова мотивація у селян. Так виник голод в 1932 р.

Голод 1933 р. викликала конфіскація не тільки хліба, але й всього продовольства у голодуючих селян, щоб «виховати» їх покірними комуністичним правителям. Безпосередню відповідальність за терор голодом несли надзвичайні хлібозаготівельні комісії на чолі з В.Молотовим та Л.Кагановичем, котрі діяли в Україні та на Північному Кавказі. На думку С.Кульчицького, терор голодом під час хлібозаготівель не застосовували у Поволжі, де діяла комісія на чолі з П.Постишевим⁷.

У передмові до збірника документів з історії колективізації в Україні (1992 р.) вчений повторив логіку своїх міркувань, вказавши, що події початку 30-х рр. необхідно розглядати у контексті другої спроби керівництва СРСР здійснити комуністичний штурм в країні. Він стверджував, що необхідно розрізняти голод 1931 р., голод 1932 р. і голод 1933 р., оскільки у кожному році існували причини, що впливали на масштаби голоду⁸.

Можна зробити висновки, що вже на початку 1990-х рр. С.Кульчицький відійшов від розгляду голоду в рамках «сталінських деформацій ленінської концепції соціалізму». З'являлось розуміння доктринальних, ідеологічних засад тих політичних дій керівництва Компартії, які призводили до голоду.

У 1993 р. в Україні на державному рівні відзначали 60-річчя голоду 1932–1933 рр. В Києві відбулась міжнародна наукова конференція «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини та наслідки». С.Кульчицький тоді вперше заявив, що голод 1932–1933 рр. є геноцидом доктринального походження: його безпосередньою причиною було комуністичне будівництво. Мова не йшла про те, що спроби створити комуністичну систему виробництва та розподілу матеріальних благ призвели до господарської розрухи, наслідком якої був голод. Такий розвиток подій характерний для 1921–1923 рр. Проте в 1932–1933 рр. голод став інструментом комуністичного будівництва. Тоталітарна влада здійснила терор голодом як метод досягнення у сільському господарстві завдань, поставлених у березні 1919 р. в партійній програмі РКП(б). Використали голод, бо інших методів для утвердження позаприродних виробничих відносин не знайшлося.

Починаючи з 1929 р. більшість керівних кадрів Компартії об'єднались навколо Сталіна щоб повторити комуністичний штурм. Вони намагались побудувати – відповідно до партійної програми – нетоварну економіку як наріжний камінь тоталітарного політичного режиму. Штурм зазнав поразки, але вожді Компартії провели суцільну колективізацію сільського господарства. Тому проблема голоду тісно пов'язана з проблемою ціни колективізації.

У 1932–1933 рр. Сталін використав терор голодом з метою змусити селян сумлінно працювати на державу в колгоспі, виконувати «першу заповідь» – хлібозаготівельний план. Українське село, яке чинило відчайдушний опір колективізації, обрали «виховним майданчиком». Хліб вилучали на всій території СРСР, де діяли хлібозаготівельні комісії, але конфіскація продовольчої продукції під виглядом «натуральних штрафів» не була характерною для Поволжя та Північного Кавказу (за виключенням Кубані, де майже дві третини сільського населення мало українське походження). Тільки в Україні у селян вилучали всі харчі, що спровокувало голодомор.

Водночас були ліквідовані всі досягнення українізації у районах проживання українського населення у Російській Федерації. Безпосередньо в Україні національна інтелігенція перетворилася на об'єкт «полювання на відьом» у масштабах, властивих іншим регіонам тільки в 1937–1938 рр.

За думкою вченого, карально-виховна функція голоду простежувалася дуже чітко. Недарма у доповідній записці генерального секретаря ЦК КП(б)У С.Косіора до ЦК ВКП(б) від 15 березня 1933 р. містилась фраза: «Те, що голодовка не навчила ще дуже багато колгоспників уму-розуму, показує незадовільна підготовка до сівби як раз у найбільш неблагополучних районах»⁹.

Тому історик обґрунтовував головний висновок у досліджуваному питанні: голод використали як метод зміцнення колгоспного ладу. Терор голодом став таким же елементом насильницької колективізації сільського господарства, яким була експропріація власності селянських господарств, котру здійснили під «класовими» гаслами.

Дослідник уточнив розрахунки втрат населення України під час голоду 1932–1933 рр. Повні втрати разом з ненародженими він оцінив для 1932 р. у 443 тис., а для 1933 р., враховуючи демографічну луку в формі зниження народжуваності в 1934 р., – в 4207 тис. чоловік. У підсумку повні втрати склали 4 649 тис. чоловік. Неточності вихідних даних коректували цей показник у межах від 4,5 до 4,8 млн. чоловік. Якщо врахувати «геноцид українців на Кубані», загальна сума наближувалася до 6 млн. чоловік¹⁰.

В цілому, логіка С.Кульчицького була схожою до міркувань Р.Конквеста. Український вчений звертав увагу на репресивні моменти політики голоду, розцінював їх як спеціально організовані з метою зламати опір селянства, підкорити його комуністичному режиму.

Принагідно зауважимо, що у «Жнивях скорботи», перекладених та виданих 1993 р. в Україні, Р.Конквест звинувачував сталінський режим у терорі проти українських селян шляхом голоду; неприпустимих хлібозаготівлях; відмові у допомозі селянам, коли вони помирили від голоду; експорті хліба з СРСР; забороні згадувати слово «голод». Він вказував, що кордони України були зачинені, щоб запобігти втечам голодуючих до Росії та передачі їм продовольства. Якщо в Україні голод був широкомасштабним, то в Росії він обмежувався кількома сільськогосподарськими регіонами, зокрема Кубанню, де переважало

українське населення. За оцінками історика, від голоду в Росії померло 2 млн. чоловік, а в Україні – 5 млн.

На думку Конквеста, голод в Україні мав свою специфіку. На відміну, наприклад, від Казахстану, де він став результатом бездумної, ідеологічно вмотивованої політики, в Україні його спровокували свідомо та цілеспрямовано. Р.Конквест стверджував, що голод в Україні необхідно визнати геноцидом, розглядаючи його в контексті антиукраїнської національної політики Сталіна¹¹.

У наступні роки українські історики продовжували уточнювати концептуальні уявлення щодо голоду. В 1999 р. С.Кульчицький надрукував монографію, у котрій писав, що голод був методом запровадження колгоспного ладу та покарання селян, які не бажали працювати у колгоспах. Він наполягав, що це був геноцид, але спробував віднайти відповідь на питання щодо співвідношення національних та соціальних чинників. На основі національного зрізу демографічної статистики у співставленні зі зрізом її по містах та селах, вчений стверджував, що люди вмирили у залежності від місця мешкання (у містах смертність мало відрізнялась від природної, а на селі була жахливо великою), але не за національними ознаками. Звідси робився висновок, що у межах України та в районах з компактним проживанням українців в СРСР геноцид був спрямованим не на українців, а на сільське населення.

Водночас вчений вказував, що у Поволжі забирали хліб, проте не все продовольство, як в Україні. Масштаби голоду у цьому російському регіоні після хлібозаготівель з врожаю 1932 р. приблизно співпадають з масштабами голоду в Україні після хлібозаготівель з врожаю 1931 р. Була масова смертність, але вона не вимірювалась мільйонами, як в Україні.

Своєрідна картина спостерігалась на Північному Кавказі. За даними перепису 1926 р. тут мешкало більше 3 млн. українців. З 16 округів краю більше всього українців знаходилось на Кубані – більше 900 тис. (62% всього населення). На Дону їх нараховувалося 500 тис. (44%), в Армавірському окрузі – більше 300 тис. (33%). Від діяльності надзвичайної хлібозаготівельної комісії Л.Кагановича найбільше постраждала Кубань, де методи терору не відрізнялися від українських.

Національна підоснова геноциду, вказував С.Кульчицький, побіжно проявилась у постанові РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1932 р. про хлібозаготівлі. Керівники Компартії не тільки зачепили проблему українізації на Північному Кавказі, що не стосувалося теми постанови, але й схвалили конкретні рішення з цього питання. Українізація майже половини районів Північного Кавказу засуджувалась як «петлюрівська», усі її досягнення негайно ліквідувалися.

З такої логіки історик зробив висновок: в Україні геноцид був соціоцидом селянства, але в межах СРСР набув характеру етноциду українців¹². Це означало, що в Україні голод мав, головним чином, соціальну спрямованість, а в Радянському Союзі – антиукраїнський характер.

Тема державного терору в 1932–1933 рр. отримала розвиток у колективній монографії «Політичний терор та тероризм в Україні. XIX – XX ст.: Історичні нариси». У книзі С.Кульчицький розглядав дії керівництва СРСР з кінця 1929 р. як серію державних терористичних акцій, спрямованих на експропріацію селян-власників. Серед них були розкуркулення, терористичні методи хлібозаготівель в 1931–1932 рр., терор голодом в 1932–1933 рр. На думку вченого, в СРСР «ініціативним початком державного терору була комуністична доктрина»¹³.

Схожий підхід С.Кульчицький та інші вітчизняні дослідники продемонстрували у колективній монографії Інституту історії України НАН України «Голод 1932–1933 рр. в Україні: причини та наслідки», що вийшла з друку в 2002 р. Книга стала певним підсумком вивчення українськими істориками голоду 1932–1933 рр. У передмові до майже 900-сторінкової книги академік В.Литвин відмітив, що це перша в історіографії комплексна наукова робота академічного характеру про голод 1932–1933 рр. в Україні. Він заявив, що історики та політологи, особливо іноземні, кваліфікують голод 1932–1933 рр. в Україні як штучний, тобто спеціально створений. Як на нього, така оцінка була публіцистичною, але вірною, оскільки вказувала на відсутність суттєвих природних причин голоду, акцентувала увагу на тому, що це була свідомо терористична акція, котру брутально виконав сталінський режим в Україні.

Пам'ять про трагедію тих років повинна сьогодні об'єднати український народ навколо зміцнення власної держави, розвитку громадянського суспільства, демократії та заснованої на різних формах власності конкурентноспроможної національної економіки¹⁴.

Протягом останніх років позиція С.Кульчицького продовжує відігравати важливе значення у концептуалізації голоду як геноциду. Наприкінці 2005 р. вчений опублікував дослідження «Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид». Сама назва демонструє глибоке переконання історика, який присвятив вивченню проблеми двадцять років життя, що голод таки був геноцидом. Для обґрунтування своєї позиції він використав серйозну аргументацію, складовими частинами якої стали:

1. Аналіз історичних передумов виникнення радянської влади шляхом виявлення історичної мутації російської революції та радянської влади як мутантної цивілізації, позбавленої приватного підприємництва. Дослідник наголошував на доктринальному екстремізмі більшовицької партії у поєднанні з радикалізмом радянської течії в революції, природі радянської влади як двоєдиної конструкції більшовицьких партійних органів (керованих вождями за допомогою демократичного централізму) та радянських органів (позбавлених владних повноважень). Одну з центральних ролей у виникненні подібної тоталітарної конструкції відіграла своєрідно інтерпретована В.Леніним марксистська ідеологія, стрижнем якої стала концепція «держави-комуни».

2. Висвітлення характеру політики більшовиків, які одразу після жовтневого перевороту 1917 р. почали сполучати демагогію й популізм з державним

терором. Вони негайно розпочали «комуністичну» революцію, спрямовану проти власності й приватних власників. «Держава-комуна» була несумісною з існуванням десятків мільйонів дрібних виробників та землеробів. Вона намагалася одержавити не тільки їх власність, але й різко змінити звичні форми життя. Зміни викликали опір, а опір – репресії з боку держави. Сталін повторив комуністичний штурм, ініційований десятиліттям раніше Леніним. У регіонах з найвищим опором Сталін застосував найбільш жакливу форму репресій – терор голодом. Результатом такого терору став Голодомор.

3. Обґрунтування ролі колективізації та розкуркулення у виникненні голоду. Відразу після створення колгоспна система увійшла до кризи: селяни тільки імітували працю на колгоспних ланах, тому що майже нічого не одержували за вироблену продукцію. Кремль розцінював таку недобросовісність як куркульський саботаж. Об'єми державних хлібозаготівель кожен рік збільшувалися, й у 1932 р. в основні хлібовиробні райони (Україну, Північний Кавказ, Поволжя) Сталін надіслав надзвичайні комісії, результатом діяльності яких став голод у цих регіонах. У деяких частинах регіонів комісії не обмежувалися конфіскацією усього збіжжя, а й вилучали всі продовольчі ресурси, нагромаджені у селянських господарствах до нового врожаю. Це була форма репресії, спрямована на спричинення смерті від голоду.

4. Доведення надзвичайної важливості національного виміру геноциду. За допомогою статистичних даних встановлено, що 1933 р. люди гинули від голоду у багатьох регіонах, але голодний мор з велетенською кількістю жертв спостерігався тільки у двох політико-адміністративних утвореннях – УСРР і в Кубанському окрузі Північно-Кавказького краю (тут українці склали більше двох третин загальної кількості населення). Сталін запровадив терор голодом українців не як геноцид етнічної групи, але як геноцид українських громадян. Справа у тому, що «державна-комуна» постала ззовні як добровільний союз дев'яти формально незалежних радянських держав. Це була поступка більшовицьких лідерів потужним національним рухам, особливо українському визвольному руху. Проте СРСР скріплювався диктатурою комуністичної партії. Її керівництво уважно слідкувало за ситуацією у національних республіках. УСРР користувалася подвійною увагою, завдяки своїм економічному та людському потенціалам, а також національному руху. Коли виникла вище згадана криза, Сталін з превентивною метою перетворив Україну в епіцентр репресій: суцільна колективізація та терор голодом підірвали базу українського визвольного руху, а репресії проти КП(б)У та української інтелігенції дозволили Кремлю поставити під повний контроль вже не державне утворення – УСРР, а всього-на-всього республіку. Отже, терор голодом є геноцидом проти українського народу як політичної нації¹⁵.

Протягом останніх років ті чи інші моменти аргументації С.Кульчицького поділяють дослідники з різних країн світу. Так, німецький історик Г.Зімон вважає, що голод був не наслідком неврожаю чи природної катастрофи, а

складовою політики сталінізму. З цієї точки зору і економічно незалежний селянин, і національно свідомий українець були ворогами тоталітарного режиму й мали бути упокорені. Сталін побоювався відродження українського сепаратизму, якій міг бути пов'язаний із польсько-західноукраїнською (східно-галицькою) інтервенцією, як у часи С.Петлюри. Здійснена з великим тиском українізація послабила, з погляду Сталіна, лояльність України щодо радянської централізованої держави та цим об'єктивно працювала на руку українському націоналізмові. Цю небезпеку було побороно голодом, терором, чистками¹⁶.

Італійський історик А.Граціозі обґрунтував засади нової гіпотези, яка має врахувати як загальну картину СРСР, так і безсумнівне значення національного питання. Його інтерпретація полягає у тому, що історики фактично мають справу (з огляду на загальну ситуація в СРСР) з голодуваннями 1931–1933 рр., що зазвичай мали спільні причини й походження, але склалися з принаймні двох особливих явищ: казахського голоду з епідеміями 1931–1933 рр. та українсько-кубанського голодомору кінця 1931 – початку 1933 рр. Колізія між цими двома національними трагедіями й загальною ситуацією, що їх спричинила, викликає багато непорозумінь. На думку вченого, якщо аналізувати загальносоюзну кризу, то потрібно враховувати, що Сталін у певний момент вирішив використати голод для того, щоб зламати селянський опір колективізації. Цей опір був сильнішим у неросійських регіонах, де події набули особливої динаміки.

В червні 1932 р. Сталін розробив те, що американський історик Т.Мартін назвав «національним тлумаченням» голоду¹⁷. Радянський вождь переклав вину за ситуацію в УСРР на республіканських лідерів й виступив з аналізом політичної ситуації в СРСР. 11 серпня 1932 р. у листі до Л.Кагановича Сталін заявив, що Україна була «головною проблемою» й існувала реальна небезпека «втратити Україну», яка мала бути перетворена на «більшовицьку фортецю». Щоб цього не трапилось, Сталін застосував вже добре розроблену модель превентивних, класово зумовлених, колективних репресій щодо низки національних та соціально-національних груп, які, на його думку, становили загрозу режимові. Подальші події довели, що головними в його думках залишались Україні та українці.

Тому наслідки голоду на загальносоюзному рівні та в Україні й Казахстані водночас подібні й відмінні. У першому випадку використання голоду не тільки допомогло подолати опір селян, а й гарантувала перемогу диктатора, навколо якого почав формуватися культ, заснований на страху, дозволило через упокорення найважливішої республіки перетворити радянську федерацію на *de facto* деспотичну імперію. У Казахстані були серйозно ушкоджені структури традиційного суспільства, «а в Україні – як тіло, так і верхівка національного організму, що, у свою чергу, значно вповільнило та деформувало процес національного будівництва»¹⁸.

А.Граціозі слушно підмітив, що автор терміну «геноцид» Р.Лемкін зазначав, що геноцид не обов'язково має означати негайне знищення нації. Він призначе-

ний швидше для визначення координованого плану різноманітних дій, спрямованих на знищення найважливіших засад життя національних груп. З цієї точки зору, голодомор в Україні був геноцидом: величезні втрати населення в Україні свідчать, що їх викликала суб'єктивна воля, рішення використати голод в антиукраїнських цілях, котрі ґрунтувалися на «національному тлумаченні», розробленому Сталінім.

Режим на чолі зі Сталінім свідомо здійснював заходи, спрямовані на подолання опору селян, метою яких було масове винищення та геноцид у зазначеному вище тлумаченні цього терміну. Цей геноцид був результатом голоду, котрий не організували навмисно, але використали для покарання потенційно небезпечних для режиму національних та етносоціальних груп. Голодомор не був націлений на знищення цілої української нації (на відміну від Голокосту), але він був теоретично й політично зумовлений. Якщо Голокост є «найчистішим» проявом геноциду (з точки зору Конвенції ООН від 9 грудня 1948 р.), що перебуває на верхівки піраміди подібних злочинів, то голодомор в Україні наближається до цієї верхівки¹⁹.

Як бачимо, погляди С.Кульчицького на голодомор як геноцид поділяють історики з різних країн світу. Наприкінці листопада 2006 р. голодомор 1932–1933 рр. визнала геноцидом Верховна Рада України. Це означало, що наукові погляди С.Кульчицького та його колег отримали політичну та законодавчу підтримку.

Отже, розвиток когнітивного підходу у дослідженнях С.Кульчицького протягом останніх двадцяти років поступово трансформував його уявлення на голод 1932–1933 рр. від ідей «порушення ленінських принципів колективізації» до концептуального переосмислення природи комуністичної влади, визнання штучного характеру голодомору, визначення його як геноциду українського народу. Дослідження вченого суттєво впливали на розвиток історичної думки з цієї проблематики не тільки в Україні, але у різних країнах світу.

¹ *Кульчицький С.* До оцінки становища в сільському господарстві УСРР у 1931–1933 рр. // УІЖ. – 1988. – № 3. – С.15–27.

² У межах даної статті автор не може робити посилання на велику кількість публікацій з проблеми голоду 1932–1933 рр. Наприклад, у 2001 р. бібліографи Одеської наукової бібліотеки опублікували довідник, що фіксував 6338 позицій з даної проблеми. Див.: Голодомор в Україні. 1932–1933. Бібліографічний покажчик. – Одеса, Львів, 2001. З'явилися перші історіографічні праці, що висвітлювали процес вивчення голоду 1932–1933 рр. у сучасній Україні. Див.: *Калініченко В., Яценко Є.* Історіографія голодомору 1932–1933 років в Україні // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків: Міжнар. наук.-теорет. конф., Київ, 28 листопада 1998 р.: Матеріали. – К., Нью-Йорк, 2000. – С.15–26. Див. також параграф «Дослідження голоду 1933 р. українськими істориками» у третьому розділі книги: Голод 1932–1933 років в

- Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С.108–132. Дуже змістовним й цікавим є другий розділ книги С.Кульчицького, що побачила світ наприкінці 2005 р. . Див.: *Кульчицький С.В.* Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид. – К., 2005. – С.122–163.
- ³ Про голод 1932–1933 років на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів. Постанова ЦК Компартії України 26 січня 1990 р. // Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С.3.
- ⁴ *Кульчицький С.В.* 1933: трагедія голоду. – К., 1989. – С.47.
- ⁵ *Кульчицький С.В.* Трагічна статистика голоду // Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С.79.
- ⁶ *Кульчицький С.* Ціна «великого перелому». – К., 1991.
- ⁷ Див.: *Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В.* Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. – К., 1991. – С.120–121.
- ⁸ Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник документів і матеріалів. – К. – 1992. – С.5–18.
- ⁹ С.Кульчицький цитував документ з книги: Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С.443.
- ¹⁰ Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. Київ, 9–10 вересня 1993 р. Матеріали. – К., 1995. – С.23–35.
- ¹¹ *Conquest R.* The Harvest Of Sorrow: Soviet Collectivization And The Terror-Famine. – New-York; Oxford, 1986; *Конквест Р.* Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор. – К., 1993.
- ¹² *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – К., 1999. – С.183–184.
- ¹³ Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX ст.: Історичні нариси. – К., 2002. – С.376, 391.
- ¹⁴ Див.: Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С.5–6.
- ¹⁵ *Кульчицький С.В.* Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид. – К., 2005. – С.3–100.
- ¹⁶ *Зімон Г.* Чи був голодомор 1932–1933 рр. інструментом «ліквідації» українського націоналізму? // УІЖ. – 2005. – № 2. – С.118–131.
- ¹⁷ *Martin Terry.* The Affirmation Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. – Ithaca and London, 2001.
- ¹⁸ *Граціозі А.* Голод у СРСР 1931–1933 рр. та український голодомор: чи можлива нова інтерпретація? // УІЖ. – 2005. – № 3. – С.127.
- ¹⁹ Там само. – С.128.